

ЧОР БАҚР МАЖМУАСИ - ҲАЗИРАЛАР АРХИТЕКТУРАСИ**Бобоёрова Шаҳноза Розиковна**

Таянч докторант (Ўзбекистон) Тошкент архитектура-қурилиш институти

Тел.:(93) 435-10-65 e-mail: arx_shaxnoza85@mail.ru

Ушбу мақолада Абдуллахон II даврида шаклланган Бухородаги Чор Бақр мажмуаси ва жуйборий шайхларининг ҳазиралари архитектураси тўғрисида ёритилган. Чор Бақр мажмуаси ва унинг қурилиш услуби тўғрисида ёзилган.

КАЛИТ СЎЗЛАР: Бухоро, Чор Бақр, ҳазира, дахма, хонақоҳ, масжид, минора, пештоқ, гумбаз, мажмуа.

Диёримизнинг ҳар бир масканида беқиёс ёдгорликлари мавжуд бўлиб, уларга бўлган эътибор сўнгги даврларда кучайиб борди. Шу ўринда Бухоро ўзининг узоқ тарихи давомида фаол қурилиш ва қайта қуришнинг бир неча босқичини бошидан кечирган шаҳар сифатида даврлар мобайнида бугунга қадар ўзининг беқиёс кўринишини акс этиб келмоқда. Шайбонийлар Мовароуннахрни забт этгач нафақат Бухоронинг иқтисодий ва маданий маркази сифатда мавқеи ошиб борди, балки меъморликдаги юксалиш чўққиси ҳам ана шу даврда бошланди. Биз фикр юритмоқчи бўлган мажмуалардан бири бу Бухородаги Чор Бақр мажмуасидир. Мусулмон дунёсида дафн этиш иншоотлари асосий турлари бу мақбаралар ва ҳазиралар саналади.

Ҳазира (араб.)-атрофи ихоталанган жой, қабристондаги хилхона, бир неча одам кўмилган турбат тағхонаси.

Ҳазира – арабча “тўсиқ”, “ниқоб”, “экран”, “қалқон”, тожикча “девор”, кўплик сонда - “қабр”, “кўмиш жойи” маъноларга эга. “Ҳазира” мемориал архитектура иншоот тури деб аниқлашга канадалик архитектура тарихчиси Л. Голомбекнинг тадқиқотлари ҳам туртки бўлди. Турли даврдаги турли манбалардаги муҳим материаллардан фойдаланиб, у 500 йил давомидаги терминологиясини кузатиб борди ва шу хулосага келди: «Ҳазира»нинг меъморий атамаси «мақбара», «мадраса», «рабат», «хонақоҳ» ва бошқалар билан бир хил - бир архитектура атамасидир [1,117-б].

IX асрдан бошлаб мақбаралар қурилиши кенг ривожланган бўлишига қарамай, оилавий некрополларга “ибодатхона”-зиёратхоналарга дафн этиш одати бутун ўрта асрларда ўрта Осиё ва унинг ҳудудларида сақланиб қолган. Шаклан хилма хил бўлган мажмуалар композицияси қурилишини тушиниш учун ибодат маросимлари қоидалари келтирилган. Бу қоидалар тик турган ҳолда бажариш, қабр устида ўтирмаслик, қабристонда намоз ўқимаслик қабилари киради. Бу қоидалар биринчи галда ибодат маросимлари билан боғлиқ йўналишлар ва уларнинг баъзиларида меҳробнинг йўқлигини кўрсатади. Буни биз Л.Голомбекнинг тадқиқотларида кузатишимиз мумкин. Арабча “ҳазира” сўзи ёпиқ маконнинг мақсадидан қатъий назар, умуман олганда “панжара” деган маънони англатади. Наршахийнинг фикрича, бу ҳам катта ер эгаллиги,

хам қалъа деворларининг ҳалқаси демақдир. Бу атамани Л.Голомбек меъмориал меъморликка нисбатан маъносини тарихий манбаларга кўра аниқлаб берган. Ҳазира, одатда ҳурматли қабристон атрофидаги панжара, ҳазира томсиз иншоот. Ҳазира икки қисмдан иборат: панжара билан ўралган қабристон ва зиёратчилар учун масжид, хонақоҳ ёки тақия вазиқалари билан боғлиқ диний муассасалар. Ҳазира мажмуаларида дахлсиз жой ажратилди- ибодат маркази ва “Фаолият зонаси” бу ерда таомлар тайёрланади, дарслар ва ибодатлар ўтказилади. Бу икки алоҳида объектни бирлаштирган Ҳазира мажмуалари меъморилигида ўз аксини топди. Ҳазира мажмуаларининг типологияси ҳали етарлича ўрганилмаган, бироқ ҳозирда тантанали бинони асосий дафн билан бирлаштириш усулига кўра уларни тузишнинг бир қанча меъморий усулларини ажратиб кўрсатиш мумкин [2, 281-282-б].

Абдуллахон II нинг муваффақиятли ва узоқни кўра оладиган қурилиш сиёсатига бағишланган ҳукмронлиги Бухорода қурилиш соҳасида бурилиш даврини юзага келтирди [3, 12-бет].

XVI аср меъморчилиги ва қурилишининг энг юқори чўққига юксалганлигини кўриш мумкин. Бу даврда Бухоро меъморчилик мактаби янада фаолроқ шаклланди. Кўпгина диний бинолар-масжид, хонақоҳ, мадраса, шунингдек иншоотлар-тим, тоқ, ҳаммом, карвонсаройлар, сардоба, кўприклар каби типлари мукаммаллашиб борди.

Эътиборимизни Бухорога қаратганлигимиз бежизга эмас. Бухоронинг Абдуллахон II даврида барпо этилган Чор Бакр мажмуаси ва унда жойлашган ҳазиралар архитектурасига қаратмоқчимиз.

Чор Бакр мажмуаси Бухоро шаҳридан 6 км ғарбда Сўмитан қишлоғида жойлашган мажмуалардан бири ҳисобланиб, асосан XVI асрдан яъни Абдуллахон II давридан бошлаб шакллана бошлаган, шаҳарнинг Талипоч дарвозаси орқали мажмуага борилган. Мажмуа асосан даҳмалар ва ҳазиралардан ташкил топган.

Чор Бакр меъморий обидалар мажмуи қуйдагича:

- 1.Қорихона, 2.Чиллахона, 3.Дарсхона, 4.Таҳоратхона, 5.Саъдулло Хожа ҳазираси, 6.Акобир Хожа ҳазираси, 7.Насриддин Хожа ҳазираси, 8.Абдулазиз Хожа ҳазираси, 9.Атоулло Хожа ҳазираси, 10.Зайнаб Султон Хоним ҳазираси, 11.Имомат ҳазираси, 12.Обид Хожа ҳазираси, 13.Хожа Саъд ҳазираси, 14.Мастурабону Султон ҳазираси, 15.Пошшоойим ҳазираси ва чиллахоналари, 16.Жонкелдибий даҳмаси, боболари ҳазираси, 17.Мозори Дароз чиллахонаси, 18.Абу Бакр Саъд ҳазираси, 19.Мажмуанинг асосий дарвозаси [7].

Пўгаченкова Г.А. “Чор Бакр” номли мақоласида келтирилишича, Чор Бакр Бухоро ташқарисидаги Сўмитан қишлоғи Жуйборий шайхларнинг оилавий макбарасидир. У Абу Бакр Сааднинг қабри атрофида шаклланган. XVI асрдан бошлаб Сумитан Абдуллахон ҳокимиятини қўллаб қувватлаган нуфузли Хўжа Ислоннинг мулкига айланди. 1558-59 йиллардаги буйруқ билан 1563 йил масжид, мадраса, хонақоҳ

мажмуаси қуриб битказилди. 3 та асосий бино бир-бирига боғланган бўлиб, уларнинг нозик порталлари, баланд барабанларидаги гумбаз, икки қаватли аркадалар ажралиб туради [4].

Чор Бакр қурилиши узоқ давом этди- шу тариқа қабр тошлари сағаналар, мономентал қабр параллипедлари, даҳма билан қопланган ҳовли ва йўлақлар гуруҳи пайдо бўлди. Лекин асосий меъморий мажмуа 3 та композицион жиҳатдан ўзаро боғланган хонақоҳ, мадраса ва масжид гўё учаласи бир бўлиб асосий фасадни шарққа шаҳар томонга бўради. Шимолий томондан тўртбурчак шаклли масжид, жанубда хонақоҳ, кенг хочсимон гумбазли иншоот, бурчакларида хужралар бор. Улар орасида ҳосил бўлган тўртбурчаклар бўшлиқ охирида мадрасанинг икки қаватли хужралари билан ёпилган бўлиб, у очик ҳовли вазифасини бажаради. Бу ҳовлида асосий ўқда минора ўрнатилган. Бу вертикал асосий иншоотларнинг кенгайтирилган таркиби билан солиштирганда, уларнинг кенг кўламли аҳамиятини ва атрофдаги бинолар билан фазовий муносабатини оширади. Масжид ва хонақоҳда чуқур яримгумбазли бўшлиқ портали бўлиб, мозаик ёзувлардан иборат силлиқ лента билан ҳошияланган. Уларнинг ён жабҳалари икки қаватли лоджиялар тизими билан безатилган, бу анъанавий турдаги бинолар учун ҳам мутлақо ғайри оддийдир. Хонақоҳ ва масжиднинг ички кўриниши ниҳоятда ажойиб, XVI асрнинг бухоролик усталари қайта-қайта янгилаш услубда, гумбазли шифтлар айниқса “чор-замин” тизимининг янги версиялари масжидда таассурот қолдиради. Бу ерда кучли камарлар ёрдамида тўртбурчак режадан квадратга ўтиш амалга оширилган, унинг устига гумбазли тор, жуда нозик барабан асосланади. Деворлардан арklarга ва улардан якуний гумбазли скуфга ўтиш, сталактитлар билан бой безатилган, ганчдан куйма тўрли қиррали елканлар ёрдамида амалга оширилади, мураккаб геометрик шаклларни ҳосил қилади ва конструктив енгиллик, кўтариш хусусиятларини беради [5, 187-188-б]. Чор Бакрнинг интеръери XVI аср бухоролик усталарнинг ички маконни нақадар моҳирлик билан ўзлаштиргани, эластик ғишт ва ганч конструкциялар тизимига эга тўртбурчак, хочсимон, квадрат режани бадиий тарзда кийинтирганликларини кўрсатади. Ички қаватлар мураккаб стереометрик тизимларнинг ҳаракатчанлиги, енгиллиги, деярли вазнсизлиги хусусиятларини олади ва шунга қарамай Чор Бакрга энг катта қизиқиш унинг ансамбл ечимидир. Уч томондан кенг очик майдонга қараган минорали майдончани ҳошия қилиб унинг атрофида енгил ёрдамчи бинолар ва қатор қабрлар, масжид, хонақоҳ ва мадраса меъморий маконни ташкил этади [5, 189-б].

Чор Бакр меъмориал ансамблида Жуйборий шайхларнинг оилавий қабрлари жойлашган ҳовлилар бор. Ҳар бир ҳовли-некропол қўшнисига тутшиб кетган панжаралар билан ўралган бўлиб, олд қисми ансамблнинг асосий кўчаси томон қаратилган. Сағана билан тўлдирилган ҳовлиларга гумбазли дарвозалар орқали киради. Унинг ён томонларида меъмориал масжид-айвон, некропол томон очилган, хужралар эса асосий фасад томон очилган. Бу композиция вақт ўтиши билан ўзгариб турди: 1558-59-йилларгача

яратилган объектлар соддалаштирилган, баъзан дарвоза масжиддан ажратилган. XVI-XVII асрларнинг иккинчи ярмида объектларда дарвоза қисми ривожланган, хужра сони 1-6 гача, масжид-айвонлар кенгайган [2, 285-б].

Ансамбл биноларининг ўқлари бир бирига параллел, бинолар бир-бирига туташ бўлиб, Чор Бакр некрополидаги марказий ансамблда коридор бинолари билан биргаликда ишлатилган [2, 287-б]. Чор Бакр некрополи “Мархумлар шаҳри” номи билан ҳам танилган.

Мажмуадаги энг қадимги ва ҳурматга сазовор бўлган дафн бу ўта ҳурматли шахс, Жўйбор сайидлари уруғининг асосчиси Шайх Абу Бакр Саъднинг қабри даҳмаси ҳисобланади.

IX-X асрларда Чор Бакрнинг энг қадимий қисмида Абу. Бакр Саъд шарафига даҳма, хилхона ва сағана барпо этилган. Бу ерда 26 та ҳовли, дарвозахона, пештоқлар, мадраса, масжид-хонақоҳ, ҳаммом, дам олиш хужралари, ҳовуз, дарсхона, мустаҳабхоналардан ягона бир ансамбль вужудга келган [6, 14-б].

Е.Г.Некрасованинг Чор Бакр китобида келтирилишича, XI асрда Абу Бакр Саъд ва унинг ўғлини авлиёлар даражасига кўтарилиб, қабрлари зиёратгоҳ-мозорга айланган. XII аср охирида бухоролик Муҳаммад Ауфи бу жой машҳур мазор эканлигини ёзади ва ўша пайтдаги мамлакат ҳукмдорларидан Арслонхон Муҳаммад (1102-1130) масжид ва ҳовуз қуришни буюради. Бироқ ушбу келтирилган масжид ва ҳовуз бугунги кунга қадар сақланиб қолмаган. Яна шундай маълумот келтириладики, 1563 йилда Хожа Жўйборий ҳали қурилиши тугалланмаган хонақоҳ биносида истеъмолда вафот этади ва васиятига кўра Абу Бакр Саъд қабри ёнига дафн этилади. Унинг барча имтиёзлари тўнғич ўғли Хожа Сад (Хожа Калон)га ўтади. Шу пайтдан бошлаб Чор Бакр Жўйборий шайхларининг аждодлари қабрига айланган.

XVI асрнинг 60 йиллари бошида, майдони 330 м² ортиқ иморати бизнинг давримизга қадар сақланиб қолган ҳазиранинг тубдан қайта қурилиши рўй берди. Бу шунчаки ўраб олинган ҳовли эмас, балки усти ёпилмаган, портал, меҳроби улкан лаҳаддан, қаршисида кўшни ҳазирага элтувчи йўлак ва умумий пойдевор устига қурилган девордан иборат ҳақиқий монументал иншоот ҳисобланади. Янги ҳазирада биринчи бўлиб Хўжа Ислон Жўйбарий дафн этилган. [1, 122-б]. XVII асрда жўйбарийларнинг аёллари ва болалари учун ҳазира бошқача қурилган. Бу юқори пойдевор устида қурилган, сирти тош билан қопланган иморатдир. Уларнинг мемориал қисми рўпарасида-усту ёпилмаган даҳлизлар ва Қуръони Каримни ўқиш учун хоналар (қорихона). XVIII-XIX асрларда ҳазиралар бўлакча қурилган: бир-биридан ажратилган икки қисмдан иборат: мемориал ва истиқомат жойлари, бироқ улар ҳам пойдеворга кўтариб қўйилган. Бош фасад монументал портал билан жиҳозланган, унинг рўпарасида- сўфининг жойи. Унга порталларнинг қанотларида ўрнатилган хужра эшиги олиб боради. Мемориал

ховлиларнинг интерьерларида-айвон кўринишидаги жаноза ўқиладиган масжидлар [1, 123-б].

Хулоса шундаки, асосан XVI асрдан бошлаб Бухоро архитектураси ва меъморий мактаблари юксалганлигини кўриш мумкин. Абдуллохон II даврида шаклланган Чор Бакр мажмуаси ҳам ва унда жойлашган ҳазиралар бир бутун яхлитликни ўзига хос тарзда намоён этади. Мажмуа коридор услубида шаклланган ва ҳар бир ҳазира порталлари гўё мухташам бир бинони акс этаётгандек кўринади. Бу мажмуада қурилган обидалар услубий жиҳатдан бир-бирига ўхшаш, мажмуанинг доминант бинолари масжид, мадраса, хонақоҳ ва минора ҳамда ҳазиралар ўзига хос тарзда қурилган ва композицион ечимга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Е.Г.Некрасова Бухоро воҳасининг.Архитектура ёдгорликлари. Чашма-и Аюб. Ташкент-2019 г. 117-122-123-бетлар
2. Л.Ю.Маньковская Формообразование и типология зодчеста Средней Азии IX-начало XX века Т.:2014г 281-282-285-287ст
3. Воронина В. “Архитектурные памятники Средней Азии” Бухара, Самарканд. Ленинград.: 1969 г. 12-стр.
4. Пўгаченкова Г.А. “Чор Бакр” Р-2773 ОП-3 Д-56 Статъи машинапиская копия 1988-1992 г.
5. Пугаченкова Г. Самарканд Бухара М.: 1968 г. 187-188-189-бетлар
6. И.Муҳсинов, М. Муҳсинова Гўзалликнинг боқий умри Бухоро-2011 й 14-бет.
7. Хусенов С., Ражабова И. Чор Бакр Тошкент-2001 й.

Интернет маълумотлари

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Buxara>
2. <https://meros.uz/object/Chor-Bakr>